

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Tézisek

PRANTNER ZOLTÁN

JEMEN ÉS A SZOCIALISTA ORSZÁGOK
1955–1970

című doktori értekezéséhez

SZEGED

2008

I.

Számos esemény háttérének és jelentőségének tisztázása, valamint az összefüggések feltárása várat magára Jemen 20. századi történetével kapcsolatban. Ezeknek csak egyike az arab állam és a szocialista országok kapcsolatai. Célkitűzésünk volt emiatt, hogy a címben jelzett 1955–1970-es kronológiai időhatáron belül részletekbe menően megkíséreljünk kitérni a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok kialakulására, fenntartására és módosulására. Törekedtünk ezzel kapcsolatban arra, hogy dolgozatunkba a levéltári források mellett a nemzetközi szakirodalom fenti témánkkal kapcsolatos korábbi publikációit is beemeljük.

A disszertáció témájának választott viszonyrendszer 1955–1970 között volt a legdinamikusabb. Ez indokolta részünkről a korszakhatár megállapítását. Az 1928-ban létrejött szovjet–jemeni kapcsolatok jelentőségét elhanyagolhatónak értékelhetjük, amelyek a két fél eltérő érdekei miatt nem tudtak kibontakozni. 1955-től ezzel szemben nemcsak a korábbi kapcsolatok újjáéledésének lehetünk tanúi. A Nagy-Britanniával kiéleződő konfliktus miatt az arab állam bővítette szocialista partnerei számát és az általuk nyújtott támogatás tartalmát. A záró dátum megállapítását részünkről a jemeni belpolitikai életben bekövetkezett változások indokolják. A szanaai vezetés az 1962-ben kirobbant polgárháború lezárásának egyik feltételét a konzervatív arab és a nyugati államokhoz való közeledésben, valamint a szocialista országokhoz fűződő viszony minimális szintre való visszaszorításában látta. Utóbbiak emiatt fokozatosan az 1967-ben létrejött Dél-Jemeni Népi Köztársaság mellett kötelezték el magukat.

A felhasznált feldolgozások közül különösen jelentősnek értékeljük Stephen Page *The USSR and Arabia: The Development of Soviet Policies and Attitudes towards the Countries of the Arabian Peninsula, 1955–1970* című munkáját. A szerző a szovjet szakirodalom és a korabeli publicisztika áttekintésével a tudományos kritériumoknak legmesszebbmenően megfelelően elemzi Moszkva kapcsolatait a régióval a kezdetektől. A Jemen történetét távlati perspektívában elemző munkák közül ki kell emelnünk Eric Macro *Yemen and the Western World*, Manfred Wenner *Modern Yemen 1918–1966* és Edgar O’Ballance *The War in the Yemen* munkáját. Ezekben a könyvekben a szocialista országok szerepvállalása már kevésbé hangsúlyosan szerepel. Előnyük viszont, hogy aktivitásukat nem kiragadva, hanem a jemeni kül- és belpolitikai feltételrendszerbe elhelyezve elemzik.

A problémakör elmélyültebb és árnyaltabb tárgyalásához nagy segítséget jelentettek emellett a korabeli publicisztika olyan sajtótermékei is, mint a nyugati napilapok magyar nyelvre fordított repertoárját tartalmazó *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból*, a szocialista országok kérdésben elfoglalt álláspontját bemutató *International Affairs (Moscow)* és *Nemzetközi*

Szemle. A napilapok közül a londoni *Times*, a disszertáció magyar vonatkozásai miatt pedig a hivatalos magyar sajtóorgánunként funkcionáló *Népszabadságot*, a *Népszavát* és a *Magyar Hírlapot* szeretnénk megemlíteni.

A szocialista országok jemeni szerepvállalásának – és azon belül is különösen a magyar vonatkozások – feltérképezéséhez nagy segítséget jelentett számunkra a Magyar Országos Levéltárban a jemeni fejleményekkel kapcsolatban található titkos és adminisztratív dokumentumok.

Mindezek mellett az arab állam körülményeinek és az egyes folyamatok hátterének érzékeltetésére meg szeretnénk említeni a Jemenben dolgozó Claudie Fayein doktornő *Egy francia orvosnő Jemenben* regényes, alapvetően személyes benyomásokat tükröző leírásait. Az ország polgárháborús körülményeibe és a változásokba nyújt betekintést az újságíró Dana Adam Schmidt *Yemen: The Unknown War* címmel könyv formában is megjelentett megfigyelései, amiben több más mellett a szocialista szakértők katonai aktivizálódásáról is több megjegyzés olvasható. A visszaemlékezések közül utalni szeretnénk Robert W. Stookey amerikai konzul *Yemen: The Politics of the Yemen Arab Republic* munkájára is, ami a jemeni belpolitikai életről nyújt részletes képet. Az arab ország gazdasági helyzetét részletekbe menően tárgyalja a monarchia korszakában, illetve a forradalom kezdeti éveiben Mohamed Szaid al-Attar *Le Sous-Développement Economique et Social du Yémen* francia nyelvű doktori disszertációjában. Legvégül meg szeretnénk még említeni Ibrahim al-Rashid *Yemen Under the Rule of Imam Ahmad*, valamint Doreen és Leila Ingrams *Records of Yemen* köteteit, amelyekben a korhű dokumentumok minden kommentártól, magyarázattól mentesen kerültek kiadásra.

II.

Értekezésünket szerkezetileg és tartalmilag tíz nagyobb tematikus egységre tagoltuk. Mivel Jemen története ismeretlennek számít a magyar tudományos életben, ezért nem kizárólag a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatokra korlátoztuk az egyes fejezetek tartalmát. Megítélésünk szerint ugyanis a tárgyalt viszonyrendszer bonyolultságának és változó tendenciáinak megfelelő elemzéséhez elengedhetetlen a háttérkörülmények kellő szemléltetése. Ennek megfelelően figyelemmel kívántuk kísérni a jemeni belpolitikai élet mérvadó eseményeit, valamint annak a nemzetközi politikai életre gyakorolt hatásait.

Az első fejezetben ennek megfelelően részletesen mutattuk be az arab monarchia belpolitikai helyzetét. Ennek keretében igyekeztünk felvázolni a jemeni társadalom tagozódását, a monarchia autokratikus jellegét, a gazdasági helyzet kilátástalanságát, valamint

a fejletlen oktatáspolitikát, egészségügyi helyzetet. Ennek kapcsán megállapítottuk, hogy a konzervatív rendszer elmaradottsága számos lehetőséget rejtett magában a szocialista államok számára az országba való behatolásra és befolyás megszerzésére.

Ugyancsak jelentős teret szenteltünk a fontosabb ellenzéki mozgalmak szemléltetésének is, amelyek a rendszer megreformálásának vagy egyenesen megdöntésének igényével léptek fel. Születésüket az 1934-ben Szaúd-Arábiától elszenvedett vereség időpontjára datálhatjuk. Céljuk azonban ekkor még éveken keresztül a rendszer békés eszközökkel és intézkedésekkel történő megváltoztatása volt. Az uralkodói családon belül kibontakozó dinasztikus válságok, a külföldön tanuló diákok tapasztalatainak, majd pedig az arab nacionalizmus eszméjének hatására azonban fokozatos radikalizálódtak. Megállapíthattuk mindezeknek köszönhetően, hogy az 1962. szeptemberi forradalomnak szükségszerűen be kellett következnie. Csak az időpontja maradt kérdéses.

Munkánk második egységében a monarchista Jemen és a szocialista országok együttműködését vizsgáltuk, amiben alapvetően két periódust különböztettünk meg egymástól. Az első, mintegy 10 éves ciklus 1928-ban vette kezdetét a szovjet-jemeni diplomáciai kapcsolat hivatalos felvételével. Létrejöttét a két fél kölcsönös egymásra utaltságában kerestük. Ezzel kapcsolatban rávilágítottunk Jahja imám legfőbb külpolitikai céljára az Oszmán Birodalom összeomlása után: Nagy-Jemen restaurálására. A félsziget déli részei azonban Nagy-Britannia ellenőrzése alatt álltak, amely így kívánta az Indiába vezető tengeri útvonalak, majd pedig az olajérdekeltségek biztonságát szavatolni. A jemeni uralkodó a kialakuló konfrontációban nem tudott hatékonyan szembeszállni az angolokkal korlátozott erőforrásai miatt, ezért külföldi hatalom támogatását kényszerült igénybe venni. A Szovjetunió e tekintetben több szempontból is vonzó alternatívának számított. Az olaszok jemeni befolyásának ellensúlyozása mellett az imám érdekeinek maximálisan megfelelő antiimperialista politikát folytatott, ugyanakkor földrajzi távolsága jelentősen korlátozta esélyeit a belpolitikai élet befolyásolására.

A jemeniek megkeresésére Moszkva pozitívan reagált. Már az 1920-as évek végétől folyamatos kísérleteket tett a Perzsa-öbölbe és a Kelet-Afrikába irányuló gazdasági behatolásra és a muszlim államok ellenzéki erőivel való együttműködés kialakítására. Hangsúlyozni kívántuk, hogy Jemen esetében a két világháború között nemcsak a kereskedelmi perspektívák uralták a szovjetek hozzáállását az arab országhoz. Nagyra értékelték az imám britellenes harcát és az olasz befolyás visszaszorítására tett kísérleteit is.

A kapcsolatok hanyatlásával kapcsolatban megállapítottuk, hogy azt alapvetően a Szovjetunió gyenge gazdasági potenciálja váltotta ki, ami ezekben az években még nem tette

lehetővé az előnyök maximális kiaknázását. Ehhez társult még Németország és Olaszország dinamikus európai előretörése, ami az 1930-as évek végére a viszony radikális felülvizsgálatát, majd pedig leépítését eredményezte. Fontosnak tartjuk mindezek mellett azt is hangsúlyozni, hogy a Szovjetunió képesnek bizonyult eltávolodni a szocialista világforradalom víziójától, amikor a tőle gyökeresen eltérő jemeni rendszerrel kialakított együttműködését annak külpolitikájától tette függővé.

A Jemennel kialakított viszony restaurálásra az 1950-es évek közepétől adódott ismét alkalom. Mint megállapítottuk, ezt számos olyan tényező tette lehetővé, mint a Sztálin halála után az arab államok irányában folytatott új külpolitikai irányvonal vagy a hidegháborús vetélkedésben az antiimperialista politikát folytató partnerországok számának növelésére tett kísérletek. E periódusban azonban már nemcsak a Szovjetunió újította fel megszakadt összeköttetéseit az arab országgal, hanem tanúi lehettünk újabb kapcsolatok kiépítésének is Kína és a kelet-európai államok esetében. A monarchiának nyújtott anyagi támogatás, illetve a hadsereg és az infrastruktúra visszafogott modernizációja azonban nem tette lehetővé számukra a viszony elmélyítését. A segélyek részletezése mellett emiatt szemléltettük az arab nacionalizmus térnyerését is, ami a szocialista befolyás kiépítésének egyik legfőbb akadályává nőtte ki magát. Megállapítottuk egyúttal azt is, hogy támogatásuk csak addig volt vonzó az imám számára, amíg nacionalista céljai valóra váltását szolgálta. Az Egyesült Arab Államok bukása és Kairó fellépése a monarchia ellen hatással volt erre a lassan felívelő viszonyrendszerre is, amikor is az uralkodó a rendszer megóvása érdekében annak radikális leépítéséről döntött.

Ugyancsak ekkor kerülhetett sor a magyar–jemeni diplomáciai viszony létrejöttére is, amit a harmadik fejezetben elemeztünk. Hangsúlyozni kívántuk ezzel kapcsolatban, hogy ennek oka elsősorban az 1956-os magyarországi eseményeket követő külpolitikai elszigeteltségből való kitörés volt. Hazánk anyagi és földrajzi helyzetéből adódóan nem tudott és nem is akart Moszkvához hasonló stratégiai célokat megfogalmazni Jemennel kapcsolatban. A szocialista tábor többi államához hasonlóan a hangsúlyt a két ország közötti kereskedelem bővítésére helyezte, ami egyértelműen kudarcnak bizonyult nemcsak a monarchia időszakában, hanem a köztársaság első éveitől kezdve.

A disszertáció negyedik egységében az 1962. szeptemberi jemeni forradalom eseményeit, az egyiptomi beavatkozást és a létrejövő köztársasági rendszer elismerésének hónapokon át elhúzódó problematikáját kívántuk elemezni. Megfigyelhettük, hogy 1962. október közepéig az arab köztársaságok és a szocialista országok többsége elismerte az új jemeni rendszert. Mint megállapítottuk, ennek oka elsősorban a kormány nacionalista és

szocialista jellege, valamint Nyugat-ellenessége volt. Az elismerés kérdése azonban az egyiptomi, a szaúd-arábiai, a jordániai és a brit beavatkozás után rövid időn belül összefonódott az arabközi konfliktussal. Az új jemeni kormánnyal való diplomáciai kapcsolatfelvétel emiatt a feleket támogató országok megítélésétől függött, a polgárháború pedig az arab hidegháború helyettesítő háborújává nőtte ki magát.

A következő részben a fiatal köztársasági rendszer kiépülésének nehézségeit szemléltettük. A monarchia megdöntése ugyanis nem találkozott a teljes lakosság egyöntetű támogatásával. Az ország hamarosan két részre szakadt és kezdetét vette az 1970-ig tartó polgárháború. A konfliktus elhúzódása megítélésünk szerint köszönhető volt az Egyesült Arab Köztársaság és Szaúd-Arábia beavatkozásának, a helyzet rendezését célzó nemzetközi kísérletek kudarcának, valamint a köztársasági rendszer problémáktól terhelt fogyatékos kiépülésének. A szocialista államok ebben a helyzetben rendkívül távolságtartó politikát folytattak a köztársaságiakkal, mivel nem merték kockáztatni a Nyugat beavatkozását és a Perzsa-öbölben kialakított kényes egyensúlyi helyzet megbomlását. Ugyancsak megállapítottuk azt is, hogy a Szanaát közvetlenül csak gazdaságilag és diplomáciailag támogatták, mivel Jemenért nem kívánták veszélyeztetni a Nasszer elnökkel kialakított szövetségüket.

A szocialista országok kezdettől fogva elkötelezett hívei voltak a köztársasági rendszernek. Indirekt támogatásuk ennek ellenére 1964-ig rendkívül mértéktartó volt a szanaai vezetést uraló egyiptomi hegemonia miatt. Az első közvetlen tárgyalásokra csak 1964 tavaszán kerülhetett sor, amikor úgy tűnt, hogy Kairó jemeni katonai jelenlétét felszámolva magára hagyja a köztársaságiakat. A hatodik fejezetben bemutatjuk a jemeni delegáció Moszkvában, Prágában, Szófiában, Berlinben, Bukarestben, Budapesten és Pekingben folytatott megbeszéléseit, ahol különösen a magyar látogatás eseményeit és eredményeit részleteztük. A tárgyalásokkal kapcsolatban arra a következtetésre jutottunk, hogy azok az aláírt szerződések és a felajánlott segélyek alapján sikeresnek tűnhetnek. A valóságban viszont kevés gyakorlati eredménnyel jártak. Az árucikkek szállítását továbbra is egyiptomi közvetítéssel bonyolították, Szallál elnök nem tudta elismertetni magát országa szuverén vezetőjének és a belpolitikai életet azután is EAK-tisztségviselők irányították. Mindezek alapján véleményünk szerint a tárgyalássorozat nem érte el eredeti célját, így azt kudarcnak minősíthetjük.

Az 1964–1967 közötti periódust felváltva jellemezte a konfliktus diplomáciai eszközökkel való békés és fegyveres eszközök alkalmazásával történő megoldáskeresése. A hetedik részben felvázoltuk a köztársasági oldalon jelentkező megosztottság okait, a

felbomlás folyamatát, a polgárháború lezárását célzó dzsiddai egyezmény létrejöttét és kudarcának okait, valamint az egyiptomi hegemonia kiteljesedését. A szocialista országok szemszögéből mindez ismét a Kairó érdekeinek legjobban megfelelő jemeni politika folytatását eredményezte. Ez a gyakorlatban alapvetően az 1964-es szerződésekben megígért segélyprogramok valóra váltását jelentette a jemeni közúthálózat, valamint az egészségügyi és az oktatási helyzet fejlesztésére. Mindez csak 1967 késő őszén változott meg, amikor a hatnapos háborúban elszenvedett vereség után az Egyesült Arab Köztársaság kénytelen volt kivonni csapatait Jemenből.

A nyolcadik egységben Magyarország és Jemen közötti kapcsolatok dinamizálódását vizsgáltuk. 1964 második felétől hazánk figyelmét a szerződésekben vállalt kötelezettségeire koncentrált, amivel elmélyült a két ország addig felszínesnek tekinthető kapcsolata. Egészségügyi segínyt nyújtottak át, gazdasági delegációt küldtek a jemeni igények pontos felmérésére, kibővítették a jemeni ösztöndíjasok keretszámát, magyar stáb dokumentumfilmet forgatott az ország életéről, valamint vízügyi szakembereink utaztak ki ENSZ-megbízással öntözési és gátépítési munkálatok elvégzésére. A legnagyobb volumenű támogatásnak azonban egy egészségügyi intézmény felszerelése és magyar személyzettel való működtetése számított. Megfigyelhettük egyúttal azt is, hogy Szallál elnök 1964-es budapesti látogatását a reményekkel ellentétben nem követte a kereskedelmi forgalom növekedése, aminek fejlesztésére magyar részről nem láttak reményt.

A kilencedik részben a hatnapos háború jemeni következményeit elemeztük. Mint megállapítottuk, az EAK az Izraeltól elszenvedett súlyos vereség miatt már nem tudta jemeni misszióját folytatni. A kartúmi rendezés után feladta pozícióit az országban, hogy az ennek fejében kapott szaúdi anyagi hozzájárulással restaurálja megroppant gazdaságát. Az egyiptomi erők távozása után úgy tűnt, hogy a köztársasági rendszer rövid időn belül elbukik. A royalista erők döntő támadása azonban a szocialista országok azonnali és gyors támogatásának köszönhetően kudarcot vallott. A kritikus pillanatokban nyújtott segítség ellenére ezt mégsem követte a szanaai rendszer feltétel nélküli elkötelezettsége. Ennek ellenkezője következett be, amikor a helyzet stabilizálódásával a köztársaságiak hatékony erőfeszítéseket tettek a polgárháború lezárása érdekében a társadalmi béke megteremtésére és a megromlott külkapcsolataik stabilizálására. A belpolitikai életben bekövetkezett jobbrtolódás, a törzsi viszonyok megszilárdulása és a Nyugattal felújított viszony csalódottságot eredményezett szocialista oldalon. Figyelmüket emiatt fokozatosan a radikalizálódó, a tudományos szocializmus eszméjét nyíltan felvállaló forradalmi dél-jemeni rendszerre koncentrálták.

Az utolsó egységben arra a következtetésre jutottunk, hogy Magyarország és Jemen között a kétoldalú kapcsolatok alapvetően politikai jellegűek maradtak. Az arab állammal felvállalt szolidaritás szellemében hazánk gazdasági támogatást nyújtott, ösztöndíjasokat és szakembereket fogadott képzésére, valamint egyoldalú egészségügyi segélyekben részesítette Szanaát. Az eredeti megállapodással ellentétben 1970-ig magyar orvosok dolgoztak az általunk felszerelt kórházban. Budapest nyitott volt a széles körű jemeni kérések teljesítésére is, amelyek a kért adatok elmaradása miatt viszont nem valósulhattak meg. Mint megállapítottuk, változást ezen a téren nem vártak magyar részről, a kapcsolatok hanyatló tendenciáját pedig a magas szintű látogatásoktól való elzárkózás sejtette. Figyelmüket inkább a gazdaságilag és politikailag több lehetőséget nyújtó közel-keleti államokra kívánták koncentrálni.

III.

Dolgozatunk fentebb ismert tagolása számos újdonságot foglal magában. Jemen története már önmagában specifikusnak és kevésbé ismertnek számít hazánkban. Ezen belül is egy olyan öt évtizedes ciklust kívántunk elemezni, ami mindeddig elkerülte a magyar szakirodalom figyelmét és mellőzött témának számított a nemzetközi publicisztikában. Ritkaság az egyes országok és ott is alapvetően a Szovjetunió vagy Kína jemeni tevékenységét bemutató munka. A szocialista országok jemeni szerepvállalását egészében vizsgáló szintetizáló publikáció viszont tudtunkkal nem született összefoglaló jellegű disszertációnkon kívül sem a hazai, sem a nemzetközi tudományos életben.

Fontosnak tartjuk még megemlíteni azt a hozzájárulást is, amivel Magyarország és a mediterrán régió komoly tradíciókra visszatekintő kapcsolattörténeti kutatásait kívántuk bővíteni.

IV.

Legvégül fel szeretnénk vázolni a további szerteágazó kutatások lehetséges irányvonalait. A dolgozat átfogó jellegéből adódóan széleskörűen vizsgálja Jemen kapcsolatait a szocialista országokkal. Az egyik lehetséges alternatíva emiatt az egyes résztémák elmélyültebb elemzése lehetne, amihez nagy segítséget tudnának nyújtani a szovjet levéltári dokumentumok. Ugyancsak érdeklődésre tarthatna számot a szocialista országok Dél-Jemennel kialakított együttműködése, ami Észak-Jemennel ellentétben perspektivikusnak bizonyult az 1980-as évek végéig. Külön kutatási témát alkothatna mindezek mellett még Magyarországnak az Arab-félsziget államaihoz fűződő viszonya is.

V.

Az értekezés témájával kapcsolatban korábban a következő tanulmányok és recenziók kerültek általunk publikálásra:

Cikkek és tanulmányok:

Érdek vagy érték: Magyarország és a Közel-Kelet, 1955–1965. In: *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*. Szerk.: Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. pp. 425–431.

„Varázsszönyeg hadművelet” – Jemeni zsidók exodus. In: *Mediterrán Világ Kulturális Folyóirat*, 5. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2008. pp. 102–111.

A jemeni forradalom nemzetközi megítélése az egyiptomi beavatkozás függvényében. In: *Acta Historica Tomus CXXVI*, Hungaria, Szeged, 2007. pp. 137–154.

Interest or value: Hungary and the Middle East between 1955 and 1965. In: *La Crise des Empires. Suez–Budapest 1956*. Actes du colloque international Szeged, les 29–30 septembre 2006. Université de Szeged, 2007. pp. 101–109.

Ideológia, vagy kényszerhelyzet? A marxista irányvonal hatalomra jutása Dél-Jemenben. In: *Állam és nemzet a XIX–XX. században Konferenciakötet*. Szerk.: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor, Debrecen, 2006. pp. 156–164.

Magyar–jemeni kapcsolatok 1957–1967. között. In: *Tavaszi Szél Konferenciakötet*, Debrecen, 2005. pp. 328–332.

A Dél-Jemeni Népi Köztársaság véres hajnala: Nacionalista szervezetek harca a megalakuló állam vezető tisztségeiért. In: *Kül-Világ – a nemzetközi kapcsolatok folyóirata*, II. Évf. 2005/2–3. pp. 40–50. (www.kul-vilag.hu)

Új fejezet kezdete? Az 1964. májusi magyar–jemeni tárgyalások előzményei, eseményei és eredményei. In: *Acta Historica Tomus CXX*, Hungaria, Szeged, 2005. pp. 113–139.

Open to the Middle: The establishment of the diplomatic relations between Hungary and Yemen. In: *Mediterrán Tanulmányok*, Szeged, 2004. pp. 51–71.

Ideológia és fegyverek: A hadsereg felépítése és a központi hatalomhoz fűződő viszonya a monarchista Jemenben. In: *Öt kontinens*, ELTE, Budapest, 2004. pp. 305–325.

Jemen 1962-63, a törzsek és a központi hatalom viszonya. In: *OTDK Konferenciakötet*, Veszprém. 2003.

Recenziók:

Clive Jones: Vereség a győzelem kapujában: a politika uralma a stratégia felett? A dekolonizációs politika kudarca Dél-Arábia esetében. In: *KLIO*, 2008/1. pp. 109–119.

J. Nagy László: Magyarország és az arab térség. In: *GROTIUS*, 2007. (<http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ZAGDJX>)

John Ishiyama: Sarló és minaret: kommunista utódpártok Jemenben és Afganisztánban a hidegháborút követően. In: *KLIO*, 2006/3. pp. 183–188.